

Cuprins

AUGUSTIN IOAN	
Identităţi: problema metodologiei	7
CIPRIAN MIHALI	
Identitatea urbană, între ficţiune şi valoare	15
AUGUSTIN IOAN	
Arhitectura interbelică şi chestiunea identităţii colective	43
CIPRIAN MIHALI	
Arhitecturile memoriei: monument, spaţiu public, distopie	73
AUGUSTIN IOAN	
O obsesie autohtonă: Arhitectura „cu specific naţional”?	101
AUGUSTIN IOAN	
Tradiţii. O privire de ansamblu	123

I. Avatarurile identității

„Acea operă de artă pe care vrem s-o modelăm din materialul sfărâmicios al vieții se numește «identitate»”.

(Zygmunt Bauman¹)

Deși identitatea este o temă veche, de-o vârstă cu logica lui Aristotel, sau cu *cogito*-ul lui Descartes, sau chiar cu statul-națiune în versiunea etnicistă a lui Herder, așadar de-o vârstă cu toate începuturile posibile ale modernității, revenirea ei în termenii dezbatelor pe care le cunoaștem și azi datează din anii '60-'70. Așa cum ne spun sociologii, se pare că tema a fost readusă în discuție, prin ceea ce s-ar putea numi „cotitura identitară”, de două fapte majore: mai întâi, apariția pe scena publică a discursurilor și manifestărilor minorităților (începând cu cele afro-americane în orașele americane: revendicări politice și culturale, și continuând cu altele până azi), ca ripostă la acțiunile de dominație și hegemonie ale majorităților la putere; pe de altă parte, pe fondul unei stabilizări economice și sociale a lumii de după cel de-al Doilea Război Mondial, afirmarea socială a individului, datorită unor mutații în reflexivitatea individuală și colectivă a societăților occidentale.

Aceste mutații ale conștiinței nu sunt o noutate absolută, ci mai degrabă o radicalizare a unor tendințe filosofice puse în mișcare odinioară de gândirea europeană, o radicalizare în sensul în care identitatea devine o preocupare a fiecăruia și a comunităților în contextul fragmentării și multiplicării

posibilităților de apartenență a indivizilor la diferite grupuri, instituții, organizații sau teritorii. Revendicările identitare se însoțesc de un câștig sensibil în ordinea autonomiei și libertății individuale, printr-o desprindere tot mai accentuată de formele tradiționale de dependență. Astfel de revendicări plasează individul și identitatea lui într-o paradigmă inedită, care este aceea a *producției identitare*. El/ea nu-și mai capătă răspunsul la întrebarea cine este el/ea de la o instanță superioară sau exterioară; mai bine spus, nu-și mai capătă răspunsul la această întrebare tocmai pentru că începe să-și pună o asemenea întrebare. Identitatea „clasică”, să-i spunem pe scurt, este dată și nechestionată, chiar de nechestionat. Identitatea contemporană este nu doar de chestionat, dar și de căutat și, dacă nu este găsită, atunci trebuie inventată, produsă. Conștiința identitară este, de aceea, o conștiință a neîmplinirii, a tensiunii, o reprezentare a unui sine (încă o dată: individual sau colectiv) spart sau incomplet și suferind din cauza acestei incompletitudini. „Identitatea personală este ceea ce permite, prin timp și prin spațiu, de a rămâne același, de a se trăi în acțiune ca sine, într-o societate și o cultură date, în relație cu ceilalți. Identitatea rezultă dintr-un efort constant și voluntar al subiectului de a-și administra propria continuitate și coerență într-o figură de schimbare perpetuă. Identitatea este deci o tensiune permanentă”².

Este adevărat, că, pe de altă parte, așa cum susține și Zygmunt Bauman, asumarea de către individ a identității ca scop al unui proiect de viață este resimțită, în raport cu constrângerile lumii premoderne, drept o eliberare de inerții, de autorități și de adevăruri date o dată pentru totdeauna. O

eliberare care dă un prim sens, încă prepolitic, libertății, și care se dublează de angajarea inevitabilă a unei încrederi în sine și în ceilalți, în societate.

Într-un lung interviu despre identitate, sociologul de origine poloneză refuză să asocieze construcția actuală a identității unui joc de puzzle; într-adevăr, ne putem compara biografiile cu un joc de puzzle, dar numai cu unul defect, din care lipsesc unele piese, fără să știm însă vreodată care. Atunci când cumparam un puzzle, el ne este dat împreună cu imaginea finală la care trebuie să ajungem și știm în fiecare moment în ce stadiu al construcției sale ne aflăm, în funcție de numărul de piese aranjate și cele rămase. Orice obstacol în elaborarea imaginii finale poate fi depășit consultând imaginea furnizată. În schimb, construcția identității, dispunând și ea de un număr de piese la îndemână ce pot fi aranjate într-o figură cu un oarecare sens, nu poate face apel la o imagine dată dinainte, nu este orientată de un scop: construcția unui puzzle începe cumva dinspre final, adăugând piese după piesă; cea a identității pornește de la un număr de lucruri deja date sau care sunt considerate ca meritând să fie luate în considerare:

„Experimentezi cu ceea ce ai. Problema nu e de ce anume ai nevoie pentru a ajunge acolo, la imaginea finală, ci care sunt punctele ce pot fi atinse cu resursele pe care le ai deja în posesia ta și care sunt acelea care merită efortul de a fi obținute. Putem să spunem că rezolvarea unui puzzle urmează logica raționalității instrumentale (selectarea mijloacelor corecte pentru un scop dat), în vreme ce, pe de altă parte, construirea identității e ghidată de logica raționalității unui scop (a descoperi cât de atractive pot fi scopurile ce pot fi atinse cu mijloacele

date). Sarcina unui constructor de identitate este, așa cum ar spune Claude Lévi-Strauss, cea a unui *bricoleur*, improvizând tot felul de lucruri din materialul aflat la îndemână”³.

De unde provine însă caracterul problematic al acestor noi strategii identitare? Două ar putea fi răspunsurile pe care le putem aduce acum.

Primul este asemănător celui pe care îl oferă Christopher Lasch în percutantul său eseu, *The Minimal Self. Psychic Survival in Troubled Times*, atunci când se referă la condiția existenței umane descrisă de Hannah Arendt. Astfel, dacă în accepția cea mai comună termenul „identitate” trimite la continuitate și la permanență în timp, dincolo de împrejurările schimbătoare, mai mult, dacă în aceeași accepție psihosocială el este asociat cu ideea însăși de personalitate, transformările rapide ale lumii în care trăim – prin zdruncinarea tuturor reperelor sale de certitudine – decuplează tot mai mult construcția identității de asemenea atribute ale stabilității; apoi, noua comprehensiune ar exclude posibilitatea ca identitatea să se definească prin acțiunile unei persoane și prin felul în care cei din jur percep aceste acțiuni.

„În noul lui înțeles, termenul înregistrează slăbirea vechiului sens al unei vieți ca istorie de viață sau povestire – un mod de a înțelege identitatea ce depinde de credința într-o lume publică trainică, liniștitoare în soliditatea ei, care supraviețuiește vieții individuale și o judecă într-un anume fel. E de reținut că sensul mai vechi al identității se referă deopotrivă la persoane și la lucruri. Și unele și altele și-au pierdut soliditatea în societatea modernă, contururile și continuitatea. Identitatea a devenit

nesigură și problematică nu din cauză că oamenii nu mai ocupă poziții sociale fixe – o explicație banală care confundă în mod nereflectat identitatea cu rolul social –, ci pentru că nu mai locuiesc o lume care există independent de ei înșiși”⁴.

Dacă în lumea premodernă identitatea personală n-a fost o temă demnă de interogație era pentru că identitatea lumii înseși nu trezea astfel de interogații. Individul modern, devenit subiect de introspecție, autoanaliză și travaliu neîncetat asupra propriei conștiințe, este nesigur pe propria-i identitate pentru că încetează să mai creadă în identitatea – adică în permanența și unicitatea – lumii.

Al doilea răspuns, care ne conduce încet încet înspre chestiunea spațiului urban, provine tot de la Bauman. Pornind de la constatarea că multiplicarea întrebărilor și revendicărilor identitare nu face decât să submineze fundamentele gândirii universaliste, el atrage atenția că identitatea este un concept „*hopelessly ambiguous*” și funcționează ca o sabie cu două tăișuri: ea poate funcționa ca un strigăt de război fie pentru indivizi, fie pentru unele comunități. În primul caz, este strigătul împotriva presiunii pe care colectivul o exercită asupra individului, o presiune a conformismului sau a credințelor și valorilor impuse împotriva stilului personal de viață, considerat imoral sau deviant. În al doilea caz, un grup mai mic se revoltă împotriva unui grup mai mare suspectat că ar vrea să-l asimileze sau să-l distrugă, să-l oblige să se plieze formelor și forțelor majorității. De fiecare dată, așadar, este vorba despre o relație de putere; producția de identitate la care este chemat individul contemporan este exact în același timp și o producție

sau reproducere a unor relații de putere. Chiar dacă modelarea unei identități personale sau colective poate trece printr-un travaliu etic sau estetic, ea include și o componentă explicită sau implicită de natură politică. Revendicarea sau afirmarea ei capătă forma unei lupte de emancipare sau măcar se pretinde astfel. Spun că se pretinde, întrucât nimic nu mai garantează astăzi că o manifestare identitară este semnul unui „progres” în ordinea eliberării, afirmării creative, sau este doar o reacție, un gest reactiv, de refuz al actualității și de repliere pe certitudini și valori date. Oricum, „în ambele cazuri, identitatea apare a fi un strigăt de război folosit într-un război defensiv: un individ împotriva asaltului unui grup, ori un grup mai mic sau mai slab (și de aceea amenințat) împotriva unei totalități mai mari și mai puternice (și de aceea amenințătoare)”⁵.

Sintetizând acest scurt demers de circumscriere a identității contemporane, să spunem că ea este o construcție permanentă și colectivă, în care reflexivitatea individuală se întrepătrunde cu conștiința unei comunități de apartenență la valori, credințe și ritualuri colective. Că ea trece prin obiective și mize comune, prin aderența la elemente materiale și la elemente simbolice, dar include în același timp aspecte politice și ideologice care pot fi asumate explicit sau pot fi mobilizate, manipulate, în mod implicit de către cei care o revendică ori de către cei în fața cărora e revendicată. Apoi, că ea trebuie gândită tot mai mult ca proces, devenire, deci ca identificare, și nu ca o stare inițială la care trebuie revenit ori ca o stare finală la care trebuie ajuns. Dinamica internă a identității este inseparabilă de dinamica externă, a contextelor materiale și ideale, spațiale și temporale în care ea are loc. În sfârșit, și pentru a face un

pas înainte, ea este cu neputință de imaginat, și în perioada modernă și în perioada actuală, de o anumită *teritorialitate*.

Am lăsat intenționat deoparte până acum dimensiunea spațială a identității pentru a așeza mai bine cadrele ulterioare ale analizei identității urbane, fixând conceptual, la un nivel fenomenologic, cele două aspecte care o compun.

Să spunem, pregătind deci această analiză, că pe fondul multiplicării referințelor identitare și al ofertelor de sens, în strategiile de căutare, de bricolare sau de mimare a unei coerențe identitare, un element inevitabil și chiar indispensabil este înscrierea ei spațială. Într-un plan extrem de general, am putea spune că ființa umană, prin condiția sa corporală, rămâne mereu atașată pământului, locurilor fizice pe care le străbate. Familiaritatea lui cu lumea trece prin semnificarea spațiului și prin ierarhizarea simbolică a locurilor. Mai concret, incertitudinile sale actuale sunt contrabalansate cu atât mai eficient cu cât proiectele identitare „tranzitează prin limbajul material al spațiului, al locurilor și teritoriilor sale, inclusiv în formele lor virtuale”⁶. Ca tensiune și efort permanent de gestionare a propriei fragilități într-un mediu el însuși schimbător, subiectul uman se identifică în primul rând și cel mai adesea cu locurile în care se înrădăcinează și pe care le practică. El marchează aceste locuri transformându-le în teritorii și poartă la rândul său, în subiectivitatea lui (în intimitatea și afectivitatea lui, în senzorialitatea lui), pecetea spațiului care îl înconjoară. Desigur, identitatea nu se poate reduce la un spațiu, oricât de puternic marcat sau personificat ar fi acesta, dar ea nu încetează să se spațializeze, în dublul sens al acestui cuvânt: să poarte urmele locurilor, dar și să se creeze ca interval, ca distanță de la sine

la sine ca un altul, de la sine la ceilalți, să se inventeze în mod elastic și plastic deopotrivă.

Iar în lumea modernă și mai accentuat în cea postmodernă, producția identității trece prin producția de urbanitate. Deopotrivă în formele sale individuale și colective, ea este inseparabilă de aceasta din urmă și îi preia tendințele. Și o face într-un mod atât de pregnant, încât urbanul însuși se reclamă tot mai mult de la un proces identitar. Altfel spus, pe cât de mult exploatează locuitorii orașelor ca bricoleuri potențialul de descentrare și recentrare identitară pus la dispoziție de orașe, tot pe atât orașele însele caută mai mult să se identifice cu locuitorii lor, altfel spus să se pretindă ca fiind după chipul și asemănarea lor, prelungiri ale corpurilor lor și plăsmuiri ale minților lor. Adeziunii fuzionale (dar nu lipsită de tensiune și conflicte) a cetățenilor la orașul lor îi corespunde ca în oglindă o tendință inversă, de personificare a orașului, de transformare a urbanului într-un subiect înzestrat cu reflexivitate proprie, cu autonomie, voință, spirit, temperament. Ficțiunea identității personale e mereu complice cu mitologia identității urbane. Identitatea personală și colectivă este potențată și deturnată în egală măsură de identitatea urbană. Și invers, se înțelege, într-un sincretism cărui nu trebuie să încetăm să-i analizăm eterogenitățile și stratificările, instrumentalizările și manipulările.

II. De la cultura urbană a limitelor la urbanul generalizat

„Ceea ce face din oraș un mediu sub tensiune nu este atât concentrarea habitatului, starea de fricțiune latentă și continuă care electrizează raporturile, mulțimea posibilităților deschise existenței individuale, ci (...) mai degrabă antagonismul care domnește în el între un sistem de pante natural centrifuge, care împing cu toate nucleul urban spre fărâmițarea sa periferică, și, în raport cu el, puternica atracție centrală care le contrabalansează și care menține coeziunea cetății.”⁷

Asemeni experiențelor identității, și experiența urbană este una a limitelor: a pragurilor, a discontinuităților, a marginilor dincolo de care există un „în afară” și dincoace de care există un „înăuntru”. Orașul se atestă precum un sine, punându-se la încercarea alterității, a inevitabilei sale alterări, a depășirii de sine, dar și a întâlnirii necunoscutului. Într-un text celebru de acum aproape patruzeci de ani⁸, Richard Sennett definea, simplu, orașul drept acel loc (sau acea aglomerare de locuri) în care pot fi întâlniți necunoscuți. Ducând mai departe această definiție – care trimitea la autorul american la felul în care se construiește dramaturgia urbană a cetățenilor-actori necunoscuți unii altora și la credibilitatea jocului lor comun – putem să spunem că orașul este locul prin excelență al înfruntării necunoscutului în forma devenirii colective. Asemeni continuumului sinelui, și continuumul orașului este o ficțiune teoretică menită să anihileze ori să estompeze în scopuri, cel mai adesea practice, fisurile ce străbat orice identitate ori să-i mascheze deficiențele.